

Zlatko
Karač

Mala ortodoksna sinagoga u Rijeci – povijest i obnova

Arhitektura sinagoga možda je i najslabije poznati segment naše spomeničke baštine, ponajviše zbog sustavnih rušenja provedenih tijekom Drugoga svjetskog rata (nažalost, i znatno nakon njegova završetka), dok su kasnija istraživanja izostala - što zbog ideoloških predrasuda, što zbog gašenja većine negdašnjih židovskih općina i likvidacije njihovih arhivskih fondova.¹ Tijekom povijesti na tlu Hrvatske nastalo je preko 80 sinagoga, među kojima je približno polovica bila posebno i namjenski građena za sinagogalnu funkciju, a ostale su bile uređene u adaptiranim, često unajmljenim prostorima kuća i stanova.

Kao specifični tip religijske arhitekture u židovskoj dijaspori sinagoge se na našim prostorima javljaju još u doba antike (*Mursa* – Osijek), te ponovno u kasnome srednjem vijeku (Split, Dubrovnik, Zagreb). Ipak, najveći broj sinagoga nastalih u Hrvatskoj datira tek iz vremena nakon 1860. kada su

Židovi tijekom intenzivne imigracije Aškenaza u naše kontinentalne gradove konačno stekli pravo posjedovanja nekretnina te mogućnost izgradnje vlastitih *hramova*. U tragediji holokausta stradala je većina naših sinagoga prije no što smo ih uopće i dospjeli upoznati, a među tek nekolicinom građevina koje su sretnim stjecajem okolnosti opstale je i riječka ortodoksna bogomolja - danas u Hrvatskoj jedina izvorno građena sinagoga koja je još uvijek u svojoj prvotnoj obrednoj funkciji. Taj tipološki rijetki spomenik nedavno je konzervatorski korektno obnovljen te je i formalno zaštićen kao kulturno dobro. Memento je to nestalaj židovskoj baštini, ali i uzoran iako rijedak primjer brige za arhitekturu moderne.

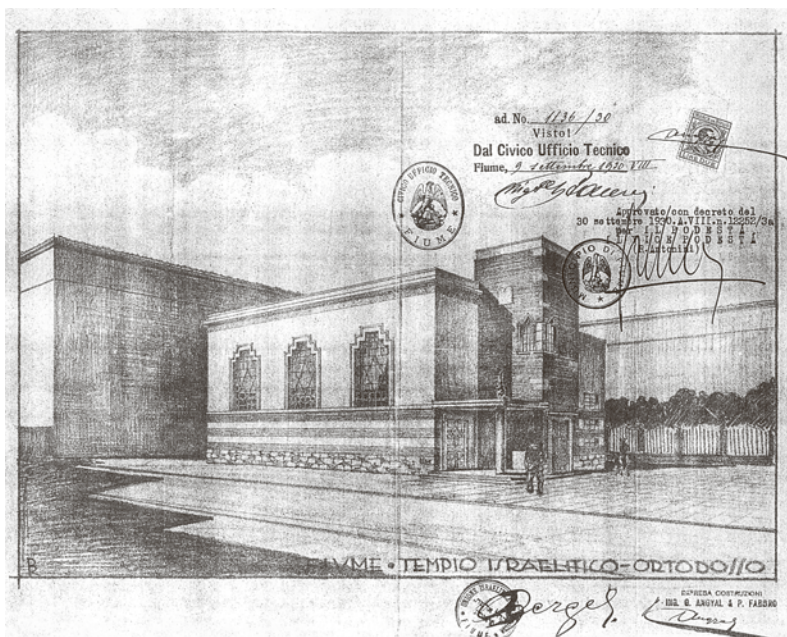
POVIJESNE RIJEČKE SINAGOGE²

Židovi u Rijeci zabilježeni su još 1436., no formalnu sefardsku Općinu osnovali su tek 1781. doseljenici iz Splita.³

1 Prva ozbiljnija istraživanja i revalorizaciju teme sinagogalne baštine u Hrvatskoj započeli su prije petnaestak godina, na primjeru zagrebačke sinagoge, dr. sc. Snješka Knežević i arh. Aleksander Laslo. Općenito o našoj sinagogalnoj arhitekturi v.: RUDOLF KLEIN, Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* [zbornik], Zagreb, Židovska općina Zagreb, 1998., 156-165.; 39-47.; ZLATKO KARAČ, Kutinska sinagoga, u: *Kutina: Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Kutina, Matica hrvatska Kutina, 2002., 461-483. te tekstovi ZLATKA KARAČA u: *Ha-kol*, 78 (2003.), 79 (2003.), 80 (2003.), 81 (2004.), 83 (2004.), 84 (2004.), 86 (2004.).

2 Opširnije o riječkim i opatijskim sinagogama v.: ZLATKO KARAČ, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba Historizma, u: *Historicizam u Hrvatskoj* [zbornik – katalog], Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 2000., I: 166-185, II: 523-533.; ZLATKO KARAČ, Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism, u: *Historicism in Croatia* [zbornik – katalog], Zagreb, Museum of Arts and Crafts, 2000., I: 166-185, II: 523-533.; ZLATKO KARAČ, Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism, Zagreb, Museum of Arts and Crafts, University of Zagreb – Centre for Mediterranean Studies Dubrovnik, 2000.; ZLATKO KARAČ, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historizma, Zagreb, KD Miroslav Šalom Freiburger, Muzej

→ Perspektivni
crtež sinagoge
iz idejnog projekta
V. G. Angyala
i P. Fabbra (1930.)

Prve sefardske bogomolje – Najstariji poznati molitveni hram “španjolskog ritusa” u Rijeci je, prema dozvoli od 27. IX. 1779., adaptacijom uređen u kući Mihaela Pensa. Druga privremena bogomolja tijekom 1836. nalazila se u kući Celebrini, a za treći po redu hram Mozes Saul ha-Levi 12. I. 1837. daruje Općini vlastitu trokatnu kuću čija su vanjština i unutrašnjost iste godine preuređene po nacrtima gradskog edila Adama Olfa. Nalazila se

za umjetnost i obrt, 2000.; ZLATKO KARAČ, Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism: Jewish Contribution to the Croatian Culture, u: *Voice*, 3 (2000.), 23-37.

- 3 Opširnije o povijesti Židova u Rijeci v.: SAŠA DMITROVIČ, Priča o gradu. Židovi, u: *Gradski život*, IV, 26 (1996.), 63.; JOSIF MUSAFIA, Ortodokсна sinagoga u Rijeci nekad i danas, u: *Novi omanut*, 16 (1996.), 4, IRENA KORDA, Iz povijesti Židova Rijeke i okolice, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* [zbornik], Zagreb, Židovska općina Zagreb, 1998., 332-334., MELITA ŠVOB, Židovi u Hrvatskoj, II, Zagreb, Izvori, 2004., 475-494. (*ad* Rijeka), TEODORO MORGANI, Židovi Rijeke i Opatije (1441.-1945.), Rijeka, Židovska općina Rijeka, Adamić, 2006., 61, 66, 120., FILIP KOHN, Židovska zajednica u Rijeci od 1441. do danas, u: *Ha-kol*, 98 (2007.), 15-18.

u starom gradu u *Calle del Tempio* (danas Ul. J. Trdine), stara k. č. 251/246, poslije br. 5.

Velika aškenaska sinagoga – Doseljenjem brojne dominantno mađarske židovske zajednice tijekom druge polovine 19. stoljeća Općina je do kraja stoljeća narasla na 1800, a uključujući i šire riječko okružje po nekim procjenama čak i do 2500 članova.

Stoga su 1890. raspisom doprinosa za kupnju zemljišta pokrenute pripreme za gradnju velikog *Tempia* “reformiranog obreda”. Guverner Rijeke L. Szápáry osobno donira 2000 kr., a grad odstupa zemljište u vrijednosti 4200 kr. u skladu s proklamiranim politikom *abbellimenta* (poljepšanja grada), kao i u drugim prigodama kada su u pitanju bili veliki zahvati od javnog interesa. Prvi nerealizirani projekt za novu kupolnu sinagogu u “maurskom” stilu izradio je bečki arhitekt, inače inspektor javnih gradnji, Wilhelm Stiassny u prosincu 1900. Drugi projekt u duhu kasnoga eklektičnog historicizma je u svibnju 1901. naručen od Lipóta Baumhorna, u to vrijeme najpoznatijega mađarskoga sinagogalnog arhitekta (uz ostalo, realizirao je gotovo identičnu sinagogu riječkoj i u Nytri). Građevna dozvola izdana je 8. X. 1902., u studenom je

→ Sjeverno
pročelje
sinagoge u
uličnoj vizuri
Foto: Dean
Miculinić

započela gradnja (vodio ju je ing. Carlo Conighi), a završena je 18. IX. 1903. nakon nepunih godinu dana izvedbe. Nova je sinagoga otvorena 22. X. iste godine na blagdan Roš Hašana. Stajala je na uglu današnjih ulica Pomerio i Ciottine; minirali su je njemački nacisti u siječnju 1944., a ostaci su posve uklonjeni krajem 1948.

Ortodoksnе bogomolje – U Rijeci su dvadesetih godina 20. stoljeća djelovale i dvije provizorno uređene bogomolje ortodoksnoga obreda u tadašnjima Via G. Ciotta i Viale Deak te u konačnici nova, namjenski građena ortodokсна sinagoga dovršena 1932., o obnovi koje je riječ u ovom članku.

Sušačka sinagoga – Za međuratne talijanske okupacije Rijeke, u hrvatskom dijelu na Sušaku djelovala je sinagoga za židovsku zajednicu Hrvatskoga primorja i Gorskog kotara. Bila je uređena u kući Oktavijana Šepića, u Strossmayerovoj ul. 6/I, a otvorena je u studenom 1935.

Opatijske sinagoge – U prvim desetljećima 20. stoljeća u Opatiji je postojalo nekoliko "hotelskih" židovskih bogomolja u adaptiranim nenamjenskim prostorima i to u onodobnom Pansionu Breiner, zatim Pansionu

Stern, Hotelu Imperijal, te na koncu u Zorin domu gdje je sinagoga djelovala do početka Drugoga svjetskog rata. Novi monumentalni hram smješten u opatijskom parku Mandrija projektirali su u stilizaciji orijentalizirajućeg *neomudējara* lokalni građevinski inženjeri Vittorio Gözö Angyal i Pietro Fabbro 1925.–1927. (inače i projektanti kasnije riječke ortodoksnе sinagoge), no nakon polaganja kamena temeljca 1926. izgradnja je ubrzo prekinuta zbog svjetske ekonomske krize pa sinagoga nikada nije dovršena. Od svih tih građevina (ili prostora) danas postoji još samo jedna!

MALA ORTODOKSNA SINAGOGA

[1930. - 1932.]⁴

Okolnosti gradnje – Nakon nekoliko sefardskih hramova, zatim aškenaske sinagoge

⁴ Opširnije o maloj ortodokсноj sinagogi u Rijeci v.: ZLATKO KARAČ, Sinagoga i arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj, u: *Hrvatska arhitektura XX stoljeća* [zbornik], Zagreb, Matica hrvatska, 2009. (u tisku); ZLATKO KARAČ, Izabrani primjeri sinagoga 20. stoljeća nastalih na tlu Hrvatske: Memento izgubljenog baštini, u: *Zbornik Ive Mairovića*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009. (u tisku)

reformiranog obreda te provizornih bogomolja ortodoksnog obreda, brojna je riječka židovska zajednica između dva svjetska rata realizirala i svoju sedmu sinagogu po redu – ortodokсни mali hram, zvan *scuola* ili *mala schull*. Godine 1920. utemeljena je, naime, samostalna *Unione degli Israeliti Ortodossi di Fiume*.⁵ Manje bogomolje prvotno su bili uređili u adaptiranom prostoru u Via Giovanni Ciotta (danas Barčićeva ul.), a potom u Viale Deak (Krešimirova ul.). Od Općine Rijeka 27. I. 1928. kupili su za 10.000 lira zemljište površine 769 m² za izgradnju novog hrama u tadašnjoj Via Galvani (danas I. Filipovića 9). Za izradu prvog projekta čini se da je bio angažiran ing. Giuseppe Farkas, koji se spominje u povijesnim izvorima Židovske općine, no svu daljnju (sačuvanu) dokumentaciju sinagoge potpisali su građevinski inženjeri Vittorio Gyözö Angyal i Pietro Fabbro⁶ (koji su 1925. - 1927. već stekli odgovarajuće reference na projektu opatijske sinagoge).

Arhitektonske odlike – Prva varijanta projekta iz rujna 1930., u odnosu na konačno realiziranu, predviđala je izvedbu okvirne nosive armirano-betonske konstrukcije s poligonalno lomljenom gredom zaobljene konture u interijeru molitvene dvorane (poput tvorničke hale). Oblikovanje je bilo posve reducirano, donekle nekreativno, bez ukrasa i religijskih simbola, pa stoga nije prihvaćeno. Druga varijanta iz lipnja 1931. predstavlja je čišće konstruktivno rješenje, gdje je dvozglojni armirano-betonski okvir riješen kosim uglovnim vutama i ravnim gredama raspona 9,95 m, a debljina nosivih stupova “skrivena” je u šupljem dvostrukom zidu. Oblikovno su bolje dizajnirani prozori dvorane sa stepenastim završetkom i simbolom *magen Davida* u rasteru prozorskog ostakljenja te je modernije akcentirana stubišna vertikala s oblogom od fugirane opeke. U konačnici je 1931./32.

realizirana treća modificirana varijanta s dopunskim dotjerivanjem detalja, zadržavši ipak sve glavne odrednice prethodnog projekta.⁷ Sinagoga je dovršena i svečano otvorena 1932.

Objekt je soliterne impostacije, decentno povučen u dubinu parcele s ogradom prema ulici, izduženoga “kutijastog” volumena položenog u smjeru istok-zapad; glavno pročelje je sjeverno, ulaz zapadni, kako i nalažu obredni kanoni. Dojam moderniteta osobito podržava asimetrična kubistička kompozicija zapadnog pročelja s glavnim ulazom “preko ugla”, naglašenim korpusom stubišta i uglolovnim prozorom s oblikovnim reminiscencijama na *art déco* detalje. Jednostavni, glatko ožbukani volumen molitvene dvorane samo je u parapetnoj zoni pročelja signiran razdjelnom linijom vijenca ispod prozora i horizontalnim trakama koloristički kontrastne fugirane opeke i podnožja od kamena. Iznad prozora u žbuci je apliciran reljefni motiv šesterokrake Davidove zvijezde (*magen David*).⁸ Uz ulaz je recentno postavljena spomen-ploča Židovima palim u Drugome svjetskom ratu, sa znakom *menore*. Raskošni barokni *aron hakodesh* od mramora (sveti ormar za pohranu *Tore*) izrađen u Conegliano Venetu, prvotno je stajao u tršćanskoj sinagogi *Scuola Grande*, poslije je prenesen u Anconu, a od tamo je 1934. kao donacija poslan u Rijeku. Propovjedna *bima* za rabina (naziva se i *teva*) u sredini je dvorane okružena klupama, sukladno ortodoksnom bifokalnom konceptu sinagogalnog prostora. Katna galerija za žene (*esrat naschim*) od molitvenog je prostora odvojena rešetkastom ogradom. Jedini ukrasi u strogom, gotovo asketskom interijeru su oslikani vijenac

5 IRVIN LUKEŽIĆ, Židovi u Rijeci, u: *Novi omanut*, 80 (2007.), 1-3.

6 Državni arhiv u Rijeci [DAR] - *Tehnički uredi grada Rijeke* (JU 51): 31/1930., kut. 172 (projekti male ortodokсне sinagoge, 13 nacrti i statički račun, 1930.-1931.)

7 DAINA GLAVOČIĆ, Sinagoga / Synagogue... Rijeka, u: Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj / Modern Architecture in Croatia 1930-ih*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 2007., 145-148.

8 JOLANDA TODOROVIĆ, Sakralna arhitektura, u: *Moderna arhitektura Rijeke*, Rijeka, Moderna galerija Rijeka, 1996., 96-110, 179, kat. br. 159.; J. MANDIĆ, Moderna arhitektura Rijeke između dva svjetska rata. Stambena i sakralna arhitektura, u: *Novi list*, L, 134 (1996.), 29.

ispod stropa i stilizirani vegetabilni reljef podno linije prozora. U inventaru sinagoge sačuvani su rotulusi *Tore s meilom* (navlakom) od baršuna i zlatoveza, srebrnim *tasom* i *rimonimom*, krunom *Keter Tora, jadom* (“ruka” za čitanje *Tore*), *parohetom* te ovješanim *ner-tamidom* (vječnim svjetlom). Uza sinagogu je u zapadnom dijelu parcele projektirana pomoćna jednokatna zgrada sa stanom domara i obrednim ženskim kupkama (*mikve*).

Riječka je sinagoga posljednja koja je u Hrvatskoj uopće izgrađena. Pri tome je i jedina s jasnim oblikovnim kôdom moderne (u literaturi slobodno opisane kao “talijanski *razionale stil*”)⁹, uz tek poneki detalj *art déco* stilizacije. Zgrada sinagoge s parcelom je nacionalizirana 1959. i tek je nedavno vraćena Židovskoj općini.

Aktivnosti na obnovi – Uzorna rekonstrukcija sinagoge, vrijedna oko 2 milijuna kn,¹⁰ tijekom više faza trajala je gotovo 15 godina, a dovršena je svečanim otvorenjem 28. 5. 2008. Nakon osnovne građevno-tehničke sanacije i popravka krova koji je prokišnjavao, tek 2002. izrađen je konzervatorski elaborat (autorica je prof. Gordana Grčić-Petrović),¹¹ a 2003. i cjelovita projektna dokumentacija (arh. Vladi Bralić i suradnici iz biroa A.G.A. d.o.o., Rijeka)¹². U potpunosti je restituiran izvorni izgled sinagoge, a jedini novi detalj je decentna staklena pregrada uz rub ženske

galerije, izvedena kako bi se taj gornji prostor mogao koristiti za razne društvene i kulturne sadržaje, ne smetajući molitvenoj dvorani.

Obnova sinagoge bila je povod da se o povijesti i konzervatorskim zahvatima na toj građevini, uz ostale promotivne aktivnosti, snimi i dokumentarni film, što je u režiji Stanka Blaškovića realiziran tijekom 2008./09. i krajem svibnja premijerno prikazan u sklopu *3rd Jewish Film Festivala Zagreb*. U programu popratnih događanja prije projekcije održano je i stručno predavanje o arhitektonskim osobitostima riječke ortodoksne sinagoge.¹³ Prethodno je u Rijeci i u nekoliko drugih gradova (u Zagrebu, Osijeku, Mariboru...) bila postavljena i izložba o povijesti i kulturi riječke židovske zajednice, s naglaskom na spomenicima sinagogalne arhitekture, kojih je u tom gradu tijekom povijesti nastalo osam, a s obližnjom Opatijom, kako smo vidjeli, čak trinaest!

Riječki je hram danas jedina namjenski građena sinagoga u Hrvatskoj koja je još uvijek u izvornoj obrednoj funkciji. Zaštićeno je nepokretno kulturno dobro.¹⁴ Većina je naših sinagoga u pogromu Drugoga svjetskog rata (ali i u poratnim godinama) nažalost nepovratno izgubljena ostajući nepoznata baština, pa je ovaj prilog pisan na spomen nestaloj židovskoj religijskoj arhitekturi koja gotovo nigdje u Hrvatskoj nije dospjela postati *spomenikom*.¹⁵ x

9 Lica kulturnog identiteta: Kvarnerski baštinski vremeplov, (ur.) Velid Đekić, Rijeka, tz Primorsko-goranske županije, 2007., 55. (ad Mala riječka sinagoga)

10 Sredstva za obnovu sukcesivno su osiguravali Grad Rijeka, Primorsko-goranska županija i Ministarstvo kulture.

11 Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Rijeci [KOR]: GORDANA GRČIĆ-PETROVIĆ, Sinagoga Rijeka [konzervatorski elaborat], 2002.

12 Autorski tim čine: arhitekti Vladi Bralić, Marko Ambroš, Irena Čurko, građevinski inženjeri Marin Franolić, Silvano Mrak, Mira Korlević, te dizajner rasvjete Deni Šesnić. Opširnije v.: *Projekt obnove riječke sinagoge* [pozivnica-deplijan], Rijeka, Židovska općina Rijeka, 2005.; FILIP KOHN, Židovska zajednica u Rijeci od 1441. do danas, u: *Ha-kol*, 98 (2007.), 15-18.; Židovska općina Rijeka [ŽOR]: razna dokumentacija.

13 Predavanje je održao autor ovoga priloga Zlatko Karač.

14 Židovska općina Rijeka je 19. III. 1996. Državnoj upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine uputila prijedlog za zaštitu sinagoge, što je kasnije i provedeno, v.: Ministarstvo kulture [MK] – Uprava za zaštitu kulturne baštine: *Registar zaštićenih kulturnih dobara*, ad Z-341.

15 ZLATKO KARAČ, Memento to a lost synagogue heritage by Zlatko Karač, u: *Croatian Government Bulletin*, 29 (2000.), 29.